

Karlheinz Filipp: Geographia Teutonica (Avagy hogyan emancipálható a földrajztanítás szakmája? – Egy kritikai didaktika vázlatja). Janus Pannonius Tudományegyetem – MTA Regionális Kutatások Központja Pécs, 1992. 199 old.

Karlheinz FILIPP, a földrajztanítás tanára a Hamburgi Egyetem Neveléstudományi Intézetében, ahol a tantárgyi didaktikát az oktatás a neveléstudományhoz rendeli, eltérően a magyar felsőoktatásban alkalmazott módszertől, mely utóbbi a tantárgyi didaktikát a szaktudományhoz kapcsolja.

FILIPP könyve, melynek műfaját és tematikáját nehéz lenne bármiféle szakterülethez besorolni, nem csak a földrajztanítás problémáival foglalkozik, hanem a politika befolyásoló, bizonyos történelmi korszakokban meghatározó szerepét is vizsgálja nyolc fejezetben. Az egyes fejezetek a következő címeket viselik: I. A didaktikus gondolkodás mint a békétlenségre való felbujtás, II. Fejlesztés az úri cinizmus ellenében, III. Utópia és ideológia, remény és szenvedés a curriculum mundiban, IV. „Az ország és lakói” szempontú nevelés, V. Honismeret és földrajz, VI. Nézetek a világról, VII. Hatalmas belső tájak mint a curriculum kihívásai, VIII. Átmege-e a teve a tú fokán?

A szerző csehországi német, akit anyai ágon rokoni szálak fűznek Magyarországhoz (édesanyja Erdélyből származik). Könyvét apja emlékének ajánlotta, akinek a „geographia teutonica” sok szenvedést okozott (H. J. Filipp, 1915–1945!). „Apám németül és csehül beszélt és nagyon szerette csehországi hazáját. A geographia teutonica nem csak papíron létezett a számára” – írja a könyv 11. oldalán. (A kötet elolvasása után a recenzensnek úgy tűnik, hogy a múlt a szerző számára sem csak történelem...)

A mű végigolvasásához, amely nem könnyű feladat, mintegy mottóul is szolgálhat a szerző előszóban leírt gondolata, mely szerint „az államdidaktikától az alkotmánydidaktikáig vezető utat kell járni; a cél az emberszabású földrajz, mely az emberi jogokat szolgálja és az alkotmányban lefektetett szociális és demokratikus alapértékeken alapul”.

A könyv különös aktualitását a Kelet-Közép-Európában bekövetkezett társadalmi-politikai és gazdasági változások adják, melyek egyben az egységes Németország létrejöttének feltételeirendszert is jelentették. A radikális változások, a modernizációs kísérletek minden történelmi korszakban szükségessé tették a hagyomány és a megújulás vizsgálatát – és nem csak a földrajzoktatásban!

A földrajzoktatás, a többi társadalomtudományi tárgyhöz hasonlóan sajátos módon tükrözte és tükrözi a politika hatását, a tudomány és oktatás viszonyát, a tudománypolitika és az oktatáspolitikai kapcsolatát. A viták középpontjában a tantárgyi önállóság, az óraszám kérdése, az integrációs törekvések, a tantárgy jelentősége áll, holott tudjuk, hogy ennél többről van szó. A könyvből megismerhetjük a német földrajztudomány és földrajztanítás történetét, mely még a megosztott Németországban (és a megosztottság ellen) íródott.

Igen érdekes, ahogy FILIPP a mindenkori uralkodó államdidaktika problémáit és következményeit boncolgatja, miközben utal a „geographia teutonica” és a „geographia hungarica” általában nézve revizionista politikát sugalló kapcsolatára is.

A szerző sajátos „pamfletstílusának” megértéséhez és a problémák érzékeléséhez nagyban hozzájárult munkájával a fordító, TERTS István. Különösen hasznos az előszóban leírt fogalom-magyarázata a teuton értelmezéséről, a geográfiairól mint földrajztudományról és iskolai tantárgyról. A könyv mondanivalójának megértését nagyban segítették a fordító lábjegyzetei, és a német–magyar kifejezések eltéréseinek magyarázatai, bár így is csak megerősíteni lehet a fordító véleményét, miszerint a mű lefordítása „nehéz, fáradságos, többszöri olvasást igénylő munka” volt.

Ezzel együtt – vagy éppen ennek következményeként – válik a mű érdekes olvasmánnyá, amikor érzékelhető, hogy a probléma feldolgozása, a konfliktusok és az eltérő álláspontok ismertetése a szerző szubjektuma (talán származása?) által erősen determinált. FILIPP könyve a pamfletstílus és a tartalom (a szenvedés) közötti inkonzisztencia (diszsonancia) miatt is érdekes. Függetlenül attól, hogy az olvasó világné-

zete, filozófiai alapállása vagy éppen szaktudományos érvei és a szerző véleménye, gondolatai milyen viszonyban állnak egymással, szükség van (és legyen is szükség!) a hagyomány kritikus újragondolására, hiszen a földrajz egyben sajátos gondolkodásmód is!

Az állami didaktika és földrajza már az 1870-es évektől tükrözi a németiség történelmi-politikai helyzetét, amikor is 1872-ben úgy lett önálló tárgy a porosz elemi iskolákban a földrajz, hogy elsődleges feladata a területi identitás kialakítása lett éppen akkor, amikor a „sok kis és még kisebb német államból egységes állam lett”. Tulajdonképpen a földrajz mint tantárgy megalapításának éveit és a birodalmi Németország fennállásának éveit egybeesnek és ezzel is igazolva látja a szerző azon véleményét, hogy a német földrajzoktatásban az állam és a politika determinációja érvényesült, a kezdetektől gyakorlatilag napjainkig és főleg 1990-ig. „Tanárok hozták létre és szorgalmazták a szakmát, egy olyan tantárgyat, amely végső soron «az ország és lakói» megfigyelmezését szolgálta”. Ugyanitt ezt írja: „A földrajz csecsemőkora óta sajátosan viszonyul saját önértelmezéséhez... Állam általi megvesztegetettség és túllegitimált tudományosság” jellemzi.

FILIPP az egyetem bizalmatlanságát látja abban, hogy a frissen létrehozott tanszékek közül sokat nem földrajzos szakemberrel töltöttek be. Ehhez 1881-től 1983-ig minden korszakból felsorakoztatja konkrét példáit. Valószínűnek látszik, hogy a probléma mögött nem csak a szerző által felsorolt tényezők, hanem a tudomány és főleg a tantárgy interdiszciplináris jellege is szerepet játszik. Ugyanakkor oktatáspolitikai érdekek is közrejátszanak a hivatalos és a tudományos geográfia konfliktusaiban.

A táj, a nemzet, a területiális azonosulás stb. fogalmak nem csak általában szolgálják a politikai és az oktatáspolitikai – sőt a kül- és katonapolitikai – célokat, érdekeket, hanem az identitást, mint a lényegi azonosulást az uralkodó rendszerek is érintik (pl. a nemzet fogalma, a kultúrnemzet, államnemzet problematikája stb.).

Amennyiben a politikai, világnézeti alkalmazkodás rejtejt egzisztenciaféltéssel párosul, konfliktus keletkezik a tudomány és a nyilvánvaló megalkuvás között. Ennek veszélye a tantervek kidolgozójánál élesebben jelentkezik, ami nyilván az tapasztalható, hiszen a tanterveket el kell fogadtatni: „...A céhbéli földrajz államibban viselkedik, mint az állam”.

Bizonyítható viszont a német geográfiában is (mint tudományban és mint iskolai tantárgyban egyaránt), hogy a megalkuvások miatt – FILIPP szavaival élve „a politikai földrajz tanítással” – viszont egyre csökken a tantárgy és a tudomány presztízse, melynek következménye még óraszám-csökkenésben is tapasztalható.

A magam részéről nem tennék ilyen különbséget a szakma, a tudósok és a tanárok, ill. a tudomány és az oktatás között, főként nem abból a szempontból, hogy ki a konformistább. Az értékmegőrzés, értékközvetítés és értékalkotás ugyanis nem azonos arányban jelenik meg a tudomány és az oktatás szférájában. A területek sajátossága és feladatrendszere miatt is nyilvánvaló, hogy ahol az értékmegőrzés és értékközvetítés a fő feladat, ott nagyobb a tradíció szerepe, míg az értékalkotás (új értékek létrehozása) lényegesen több cél- és értékrationális vagy éppen emocionális elemet feltételez, és a megújulás elsődlegességét preferálja.

Természetesen más a helyzet akkor, ha az oktatás – nem utolsósorban a numerus clausus folytán – a karrierstratégiák pusztá eszközkévé válik. Különösen gond ez a tanterveknél – és minden más szférájában, de a valóságos cselekvések esetében még inkább –, ha azokat hivatalosan is engedélyezik, és ezáltal tisztességgé lesznek (pl. ide vezethető vissza Auschwitz „megszületése”).

Az „új földrajz”, mely a társadalmi jólétet mint elérendő eszményt fogalmazza meg céljaként, a szegénység kiküszöbölését hangsúlyozza, olyan világot vetít elénk, „ahol az emberek társadalmilag és gazdaságilag mobilisok és tisztelik maguk méltóságát és ahol módjuk van jó szolgáltatásokra egy stabil, demokratikus és részvételt lehetővé tevő környezetben”.

A humán földrajzban is újra kell gondolni a fogyasztás és az identitás viszonyát – írja a szerző. Ebben az eltérő megközelítést az is indokolja, hogy „míg a német földrajz az iskolán keresztül csinált karriert, az angolszász a területi menedzsmenten keresztül talált elismerést”. FILIPP szerint ezt a különbséget az tette és teszi érthetővé, hogy míg a német földrajzot (tudományt és tantárgyat egyaránt) a túllegitimáció és a túlkompenzáció jellemzi, addig az angol-amerikai földrajz az, amit a földrajzok csinálnak, vállalva, hogy a fő áramlat tőke- és profitorientált operatív földrajz, szemben a német földrajz tudatföldrajzi jellegével. Ez a szemlélet nemzetközi, makroregionális és helyi szinten egyaránt érvényesül és különösen kitűnnek a kétféle felfogás eltérő sajátosságai a szociális jólét, az egyenlőtlenség földrajza esetében.

A pedagógiai alapvonalak kérdéskörét tárgyalva a földrajz a szerző szerint mint tantárgy is menekül, ill. igyekszik túlélni a rendszereket, ugyanúgy mint mindenki és mint a tanárok. „Hiszen az egymást váltó rendszerek fölött ott áll az állam erkölcsössége, a fennkölt állameszme...” Így a pedagógia minden opportunistá alkalmazkodása ellenére végül mégis sértetlen identitást tud beszélni magának és az államéthozz áldását

érezheti magán (pl. az állampolgári nevelés terén). A szerző egyik legnagyobb problémaként kezeli azt, hogy a „tanárképzés szintén államkonform”, vagyis nem a konfliktusokkal terhes társadalom, hanem „a harmónia igazságában élő állam a tanterv alapja”.

FILIPP elutasítja, hogy az iskolai tantárgy a megfelelő tudományos diszciplína leképződése legyen. Fontosnak tartja, hogy az állam a pedagógia önállóságát elismerje és védje, sőt ennek szavatolását a tanároktól várja még akkor is, ha azok állami alkalmazottak és esküre kötelezettek. Ez is konfliktusok forrása!

A szerző a német iskola jellemzőjeként mutatja be és hosszasan elemzi azt a folyamatot, amelyben mód van a nevelőtől való, korán szocializált félelem „leosztására”, vagyis az „alkáltható gyermekekre” való szabására, azzal a szelíd erőszakkal, amelyet a tanítók, mint az állam szolgái gyakorolnak.

Már 1881-ben, az első berlini német földrajzi vándorgyűlésen megállapították, hogy a „földrajz önálló tantárgy és nem a történelem függeléke”. Ezzel egyidőben megjelenik az a politikai földrajz, melynek célja, hogy a biológiai életteret átvigye a történelmi–politikai területre, olyan iskolát teremtve, mely a gazdasági életter kiharcolását tűzte ki célul (mint pl. Hitler) a birodalom gyorsan szaporodó lakossága számára. Létrejött az antro-po-geográfia, azaz a befutottak, a berendezkedettek földrajza, ahol középpontban a germán, ill. a német közösségi ember áll.

A világháborúk és a békeszerződések hatása a politika és a földrajz (mint tudomány és mint tantárgy) viszonyára történetiségében is nyomon követhető. A II. világháború után természetesen mindenféle nemzeti revíziós politika tabu volt, és a politikai kockázattól mentes tárgyak kerültek előtérbe. A „német lelkesítő táj” helyébe az „egymással–egymásér”, a harmonikus táj képe és képzete került. Úgy tűnt, írja a szerző, mintha a Marshall-segély helyett a Morgenthal tervet valósították volna meg, amely Németország mezőgazdasági államává való visszafejlesztését javasolta.

Az oktatáspolitikai fő célkitűzése ekkor az volt – melyet az 1956-ban elfogadott „Ajánlások a földrajz-tanításhoz” című dokumentumban is megfogalmaztak –, hogy „megmutassa, hogyan lehet egyesíteni a haza szeretetét és a hazafias érzületet a világot átfogó emberiség-tudattal.” A békés együttélés megvalósítása Európában, az egységes Európa gondolata az „Országok és népek” tankönyv megírásakor (1972!) úgy szerepelt politikai kérdésként és szakmai tantárgyi kérdésként is, hogy Németországnak van a legtöbb szomszédja, de korábban mindegyikkel háborúban állt. Jelentős mértékben megváltozott a világ – és a világról kialakított német nézet is –, ugyanakkor a birodalmi nézetek is folyamatosan hatnak. Mindez érinti az országok közötti kapcsolatot, a táj- és természetvédelmet éppúgy, mint a német gazdasági csodáról kialakított véleményeket. Az identitás középpontjába a jólét, a fogyasztás, az „áruidenítés” került, mely sajátos módon hatott a szociálgeográfiára, a tudományra és a tantárgyra egyaránt.

Az új földrajz realista: „A német közösségi és tájember, legalábbis részben, homo consumans-szá vált.” Ezt úgy is érzékelhetjük, hogy eközben a politika háttérbe szorult. Vagy az is lehet, hogy csak a következőkről van szó: „A működéshez az a fontos, hogy politikailag elmaradottá váljanak az emberek, hogy olyan gyenge társadalmi atomok legyenek, akik hagyják, hogy az álomba ringató rendszermeleg megfogja őket”.

Az 1970-es években a pedagógia középponti problémája a béke, amely egyben időszerű tantervi kihívást is jelent! A világgazdaságot mintegy „sokkhatásként” éri az olajválság, a nyersanyagár-robbanás, a gazdaság szerkezeti válsága, a pénzügyi válság, és ezzel egyidőben egyre inkább tudatosodnak, központi kérdéssé válnak a globális világproblémák. „A tabulatánítással, az ideológiátlanítással és a mítosztalanítással olyan szemléletmódot kellene lehetővé tenni, amely az eredetileg emberi jelleget szabaddá teszi, a tájat rehumanizálja, azaz újra emberivé teszi” – írja a szerző. Ugyanakkor fontos célként jelöli meg a szakma számára, hogy „a földrajz mint tudomány, és mint az ország és lakói fegyverkezésének eszköze, nekilásson a kiszorított államdidaktika helyett a tudományos didaktika kidolgozásához! Mindez azért is fontos, mert a földrajz-tanárokból lett egyetemi oktatók, professzorok, vagyis „a földrajztudományi intézetek végképp nem vágytak a szakdidaktikára”.

Sajnos, nem sok előrelépés történt azóta, pedig 1969-ben a kieli földrajzi vándorgyűlésen létrejött a „pedagógiai főiskolákon és a neveléstudományi részlegekben működő földrajzmódszer-tanosok szervezete”. Az előrelépést a szakdidaktika szempontjából akadályozta a szakképzés és a tanárképzés szétválása is, ahol a feladatok prioritását a foglalkozások presztizse is befolyásolja (a recenzens véleménye szerint Magyarországon különösen ez a helyzet).

FILIPP az oktatás és a tudomány fejlődése és új helyzete szempontjából a legfontosabbnak az alapoktatás szükségességét tartja, egyetértve SCHRAND (1978) véleményével, aki „abból indul ki, hogy minden didaktikai döntésnél a szaktudományos társadalomelméleti és a szubjektumra vonatkozó szempontokat kell figyelembe venni..., hogy mind a társadalmi igények, mind a tanulók szükségletei és érdekei megfelelően és megalapozottan figyelemmel kapjanak”. Feltehetően fontos a megfelelő földrajzdidaktika kialakítása, amelynek során a földrajz és a többi tárgy viszonyát is tisztázni lehetne.

A könyv elolvasása a földrajzot tudományként művelők, tantárgyként oktatók, valamint a társtudományok, határtudományok, segédtudományok területén dolgozók körében valószínűleg sok olyan kérdés felvetését inspirálja majd, amelyek tisztázása a hazai szaktudomány és didaktika szempontjából sem elhanyagolható.

LÁSZLÓ MÁRIA

Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991). – IKVA, Budapest, 1993. 399 old.

Dicséretes gyorsasággal jelent meg a múlt év őszén FISCHER Ferenc – a Janus Pannonius Tudományegyetem oktatója – munkájának második, név és tárgymutatóval is bővített, javított kiadása az IKVA Kft gondozásában. A könyvnek már az 1992-es első kiadása is élénk visszhangot és komoly elismerést váltott ki szakmai, tanári és szélesebb olvasói körökben egyaránt, ami híven tükröződött a megjelent recenziók, ismertetések és sajtóreflexiók jelentős számában és tartalmában is.

Úgy véljük, hogy a könyv aktualitását, hiánypótló jellegét és közhasznúságát különösebben nem kell bizonygatni. A legújabb kori egyetemes történelem utolsó fél évszázadáról hazánkban hasonló, átfogó igényű és terjedelmes munka nem jelent meg a közelmúltban.

Annál nehezebb helyzetben van a recenzens, ha az alkotás műfaját akarja meghatározni, noha éppen ebben rejlik a munka egyik fő erénye. A „Megosztott világ” egyszerre monográfia – az elmúlt 50 év elemző feltárása –, kronológia és forrás, dokumentumgyűjtemény – több esetben magyar nyelven először megjelent anyagok közreadása –, történelmi és földrajzi atlasz –, térképek, ábrák, grafikonok, táblázatok jól összeválogatott együttese –, ill. e fenti, ismereteket közvetítő formák nagyon szerencsés ötvözte.

Egyetemi és főiskolai jegyzet? Tanári kézikönyv? Igen, mindkettő. Csak történészeknek? Egyértelmű a válasz: nem. És ebben rejlik a másik fő erénye: az elmúlt ötven év világtörténelmi eseményei belső, leglényegibb összefüggéseinek feltárása, az egymástól kölcsönösen függő, összekuszálódó szálakból a fő trendek kihámozása, a mozgásirányok–vektorok eredőjeként történő kimunkálása a szerző számára csak úgy sikerülhetett, ha eleve multidiszciplináris módon közeledett kutatása tárgyához. Ez a téma kifejtésében is jól tükröződik. A történelmi alapkonceptió mellett a közgazdasági, nemzetközi jogi, politológiai, földrajzi, geopolitikai és egyéb más tudományágak szemléletmódja, kategóriái, apparátusuk, módszertani sajátosságai segítik a szerzőt mondanivalója szerves egésszé kovácsolásában.

Különösen hasznos és jó munka ez a könyv a földrajz oktatásában ma és majdan résztvevők – mind tanárok, mind egyetemi, főiskolai hallgatók – számára. Arra ösztönöz, hogy a földrajzoktatás és földrajzi szemléletmód egyre inkább megfeleljen a földrajztudomány mint egységes, szerves egész szabta igényeknek, és elősegíti a tudományág erősökét, vulgáris – természet- és gazdasági földrajzra való – felparcellálásának meghaladását. A kötet különösen sok, ma is használható segédanyagot nyújt a földrajzoktatás számára a társadalmi, történelmi, katonai, politikai és diplomáciai szempontok bemutatásával, így pl. hozzájárul adott régiók, országok geosuratégiai fontosságának bemutatásához, ráirányítja a figyelmet e háttérbe szorult részdiszciplínák fontosságára.

FISCHER F. könyvében gazdag tényanyaggal bizonyítja, hogy a történelmet térben és időben összefüggő folyamatként, ok–okozati láncolatok kapcsolódásaként és ezek összhatásaként kialakuló tendenciák és trendek rendszereként kell értelmezni és ábrázolni. Ugyanakkor a szerzőnek sikerült elkerülni az „üres interdependenciák” és a „circulus vitiosusok” csapdát. Az egymásra ható, sokszor egymásba csúszo szövevényes erőterek elemzésekor jó érzéssel tapintja ki a fő hatótényezőket és nem enged a kuriózumok, felszínes érdekességek csábításának. Könyve ettől nem válik szárazzá és az olvasó egy könnyen érthető, világos, jó stílusú, olvasmányos művet vehet kézbe.

A könyv egészére jellemző a tudományos tárgyilagosság, a szerző azon törekvése, hogy megosztott világunkat is az ideológia szövevényes hálójából kibontva, valóságos genezisében, fejlődési folyamataiban mutassa be.

A vizsgált, napjainkig tartó időszak rendszerszemléletű, holisztikus, az egész és a rész kölcsönviszonyában értelmezett bemutatása, ahol a nagy erőterek (Kelet–Nyugat mint uralkodó antagonizmus; Észak–Dél) koordinátái szabják meg a történések kereteit, irányait és végső kifejtéseit, olyan megközelítési módot jelent,